

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies is a double-blind peer-reviewed, open-access journal published to reach excellence on the scope. It considers scholarly, research-based articles on all aspects of economics, finance and accounting. As an international congress aimed at facilitating the global exchange of education theory, contributions from different educational systems and cultures are encouraged. It aims to provide a forum for all researchers, educators, educational policy-makers and planners to exchange invaluable ideas and resources.

MONOPOL MAHSULOT VA XIZMATLARNING NARXLARINI TARTIBGA SOLINISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Umarova Irodaxon Nuraliyevna,

Alfraganus universiteti NOTT, Menejment va marketing
kafedrası katta o‘qituvchisi

E-mail: irodaumaroval68@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada monopol mahsulot va xizmatlarning narxlarini tartibga solinish samaradorligini oshirish yo‘llari va va ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda monopoliya sohalarini tartibga solishda yondashuvlardan foydalanishlar haqida ma‘lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: monopoliya, iqtisodiyot, narx, samaradorlig, mahsulot, moliya, imkoniyat, shartnoma.

Аннотация: В данной статье речь идет о путях повышения эффективности регулирования цен на монопольную продукцию и услуги и использовании подходов к регулированию монопольных отраслей, основанных на внутренних возможностях. информация предоставлена.

Ключевые слова: монополия, экономика, цена, эффективность, продукт, финансы, возможность, контракт.

Abstract: This article is about ways to improve the efficiency of price regulation of monopoly products and services and the use of approaches to regulation of monopoly sectors based on internal capabilities. information is provided.

Keywords: monopoly, economy, price, efficiency, product, finance, opportunity, contract.

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar natijasida ko‘pgina soha va tarmoqlarda bo‘lgani kabi tabiiy monopoliyalar sohalariga mahsulot va xizmatlarning narxlarini tartibga solinishda ham chuqur islohotlar amalga oshirilmoqda. Ya‘ni globallashuv sharoitida: mamlakat infratuzilmasining asosiy qismini tashkil qiluvchi monopoliyalar sohalarida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish; sof raqobat muhitini shakllantirish; iqtisodiyotning real

sektorida barqaror o'sishni ta'minlash; sohalar ichida raqobatbardoshlikni oshirish; sanoat sohalarini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash jarayonlarini tezlashtirish; davlat tasarrufida bo'lgan sohalarini tarkibiy jihatdan qisqartirish; davlat ulushi saqlanib qolgan yirik tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi bo'g'inlarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish ishlari jadallik bilan amalga oshirilmoqda. Albatta, bu boradagi ishlarni amalga oshirishda davlat bosh islohotchi sifatida muhim o'rin egallaydi [1].

Monopoliyalar sohaları, asosan, texnologik va iqtisodiy jihatlariga ko'ra, bozorda o'z mavqeini saqlab turadi. Shuning uchun barcha davlatlar bunday holatlarda o'zlarining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda monopoliya sohalarini tartibga solish va boshqarishda turlicha yondashuvlardan foydalanishadi.

Narx- muhim iqtisodiy kategoriyalardan biri bo'lib, u talab va taklif bilan bir qatorda bozor qurollaridan biridir. Tovar qiymatining asosi mehnati hisoblanadi, qiymat kattaligi esa ushbu sharoitlarda jamiyat zarur deb tan oladigan mehnat xarajatlari bilan belgilanadi. Narx - tovar qiymatining puldagi ifodasidir. Bozor narxida qiymat qonuni, talab va taklif qonuni kabi iqtisodiy qonunlar talablari e'tiborga olinishi kerak, chunki narxlar ijtimoiy - zaruriy mehnat, materiallar, xomashyo xarajatlariga asoslangan (qiymat qonuni), shuningdek mahsulotning iste'mol xususiyatlarini e'tibor olgan (talab va taklif qonuni) [2,3].

Narx bozorni boshqarish quroli sifatida bir qator vazifalarni bajaradi.

Hisob, rag'batlantiruvchi, tartibgasoluvchi, taqsimlovchi.

Hisob vazifasi. Narxning muhim vazifasi - mehnat xarajatlari va natijalarini o'lchashdir. Tovar narxi inson va moddiylashgan mehnat, materiallar va xomashyolarga xarajatlarni o'z ichiga oladi. Mehnat unumdorligi va samaradorligi darajasini ko'rsatadi, provardida ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot muomalasi va foydani belgilaydi. Binobarin, ushbu vazifaning mohiyati narx, ijtimoiy - zaruriy xarajatlar va ishlab chiqarish natijalarining hisobi rolini bajarishidir.

Rag'batlantiruvchi vazifa. Iqtisodiy rag'batlantiruvchi vazifasi mahsulot sifatini hisobga olish, uning yaxshilanishini rag'batlantirish va asortimentni yaxshilashdan iborat.

Tartibga soluvchi vazifa. Bozor narxi ishlab chiqaruvchi belgilashni istagan narxdan farq qilishi mumkin, chunki u sotuvdan katta savdo puli olishga, iste'molchi esa ushbu mahsulotni sotib olishga o'zining xarajatlarini minimallashtirishga intiladi. Shuning uchun tartibga soluvchi vazifa talab va taklifni balanslovchi muvozanatlashgan narx belgilashdan iborat.

Taqsimlovchi vazifa. Ijtimoiy va iqtisodiy masalalarni hal qilish uchun narxning tovar qiymatidan siljilishi asosida foydani qayta taqsimlash vazifasi bo'lib xizmat qiladi. Bu soliq solish tizimi va ba'zi boshqa tadbirlar yordamida amalga oshiriladi.

Masalan, dori vositalarining ko'plariga qo'shilgan qiymatiga soliq belgilanmagan; hayotiy zarur bo'lgan dori vositalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar foyda hisobidan soliq to'lash bo'yicha imtiyozga ega. Dori vositalari o'ziga xos turdagi tovarlarga kirganligi sababli, ularning narxlari ushbu o'ziga xoslikni e'tiborga olishi lozim. Shu bilan birga dori vositalariga har qanday tovarning asosiy xususiyatlari xosdir.

Birinchiidan, dori vositalari har qanday Tovar kabi iqtisodiy mohiyatga ega. U chiqarish va tarqatishdagi xarajatlar natijalarini hisobga oluvchi puldagi qiymatda ifodalanadi, iste'mol qiymatiga ega, iqtisodiy talab va taklif qonunlariga bo'ysunadi. Boshqa tomondan dori vositalari inson sog'lig'ini saqlashdan iborat bo'lgan ijtimoiy mohiyatga egadir. Dori vositalari keskin qimmatlashgan sharoitda aholini ijtimoiy himoya qilish bilan bog'liq davlat dasturlari, dorilarning ijtimoiy ahamiyatining isbotidir [4].

Ikkinchiidan, dori vositalari o'ziga xos turdagi tovar kabi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini

bilan tavsiflanadi. Iqtis odiy samara ko'rsatkichi dorilarning ishlab chiqarilishi bilan bog'liq milliy ijtimoiy daromadning o'sishini ifodalaydi, ijtimoiy samara moddiy mehnat, moliyaviy zaxiralarning tejalishi bilan kechadi.

Uchinchidan, dori vositalariga talab fiziologik iste'mol me'yorlari bilan emas balki inson patologiyasi bilan tartibga solinadi.

Sog'lom va bemor kishilar ba'zi (retspetsiz beriladigan) dori vositalarni mustaqil olishlari mumkin bo'lsada, foyda shifokor talab generator hisoblanadi (oraliq iste'molchi).

To'rtinchidan, narxga nisbatan ehtiyoj aniqligi kasallik tavsifi dori to'lov usuliga (naqd yoki pul o'tkazish yo'li bilan hisob-kitob qilish) bog'liq bo'lishi mumkin. Surunkali bemorlar dorilarni doimiy qo'llaganliklari sababli, ular ishlatadigan tovarlarga ehtiyoj darajasi aniq bo'lmaydi. Retsept bo'yicha to'liq qiymatiga yoki imtiyozli shartlar bilan beriladigan dori vositalari talabi ham noaniq bo'ladi.

Monopol mahsulot va xizmatlar narxlarini tartibga soluvchi organning vazifalari.

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqdagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi farqlar narx turlarini farqlash zaruriyatini tug'diradi. Iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari narx tizimini tashkil qiladi. Narxlar tizimida ularning ayrim turlarining iqtisodiy mazmunini qisqacha qarab chiqamiz.

Ulgurji narxlar. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta partiyadagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda ulgurji narxlardan foydalaniladi. Ulgurji narxlar ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi hamda ularning ma'lum miqdorda foyda ko'rinishini ta'minlashi zarur. Ulgurji narxlar tovar birjalari va savdo uylarida ham qo'llaniladi.

Shartnoma narxlar. Bu sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narxlardir. Shartnoma narxlar odatda shartnoma bitimi amal qilib turgan davrda o'zgar olmaydi. Mazkur narxlar ham milliy va ham xalqaro bozorda qo'llaniladi. U xalqaro bozorda qo'llanilganda Tovar (xizmat)larning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narxlar. Bu narxlarda tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladi. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tashkil otlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo'lgan talab va taklifni bog'lovchi rolini o'ynaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo'lishi mumkin. Davlatning narxlarni tartibga solishlik faoliyati chegaralangan (limitlangan) va dotatsiyali vujudga keltiradi. Chegaralangan narxlarda davlat narxlarning yuqori va quyi chegarasini belgilaydi, ular shu doirada o'zgarishi mumkin. Bunday narxlar yordamida davlat inflatsiyasi jilovlaydi, narxlarni nazorat qiladi. Dotatsiyalangan narx- bu davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxlardir. Bunday narxlardan kam daromadli oilalar, beva – bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi[4,5].

Demping narx. Bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun firmalar maxsus narxdan foydalanadiki, ular demping narx yoki bozorga kirib olish narxi deb ataladi. Demping narxda rasmiy narxning bir qismidan kechib yub oriladi.

Sotish hajimini o'zgartirmasdan yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar nufuzli narxdan foydalanadi. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan bo'lib, monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab narxga bog'liq bo'lmaydi, shu sababli narxning ko'tarilishi Tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlami uchun dala hovliga ega bo'lish, mashhur kurortlarda dam olish, oxirgi nusxadagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomashinada yurish- martabali yoki obro' talab iste'mol hisoblanadi. Martabali iste'mol nufuzli yuzaga keltiradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va rentabellik darajasi, bozordagi talab, uning o'zgarishi va bozordagi raqobatlashuv sharoiti hisobga olinadi. Shunga qarab, ma'lum davrgachaaa o'zgarmaydigan qat'iy (standart) narxlar va o'zgaruvchan narxlar qo'llaniladi. Shunday tovarlar borki, iste'molchilar ularning narxi o'zgarmasligini afzal ko'radi. Masalan, kommunal xizmat, transport xizmati ta'riflari shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxlari - bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxlaridir. Madaniylashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narxlar jamiyat va bozor munosabatlari barcha subyektlari manfaatlarini eng maqbul tarzda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Narx diapazoni narxlar oralig'ining puldagi ifodasidir. Narx diapazoni quyi, o'rta va yuqori narxlarni o'z ichiga oladi. Narx diapazoni qanchalik katta bo'lsa, Tovar muomalasi shunchalik tez yuz beradi, chunki talab bilan narx o'zaro bog'lanadi.

Bozor ko'lami hisobga olinganda hududiy (mintaqaviy), milliy va xalqaro narxlar mavjud bo'ladi. Hududiy narx faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'siridan hosil bo'ladi. Milliy bozor narxi bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxlardir. Milliy narx mamlakat doirasidagi ijtimoiy sarf-xarajatlarni, milliy bozordagi talab va taklifni, tovar nafliligini, uning qanchalik qadrlanishini hisobga oladi. Jahon narxi muayyan tovarga ketgan baynalminal xarajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladi.

Narx xilma - xil turlardan iborat bo'lsada, ular bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilishi samarasi o'z ifodasini topadi. Iqtisodiyot nazariyasida narx nisbati degan tushuncha bor, u narx pariteti deb ham yuritiladi. Iqtisodiyot va undagi jarayonlar bir-biriga bog'liq bo'lganidan narxlar bir-birini yuzaga chiqaradi. Masalan, ruda narxi metal narxiga, metall narxi mashina narxiga, mashina narxi kiyim narxiga kiradi, chunki bu narxlarning har biri o'zidan keyingi mahsulot xarajatlarini shakllantiradi. Bozorga shunday o'ziga xos tovarlar chiqadiki, ular ko'pchilik sohalarda ishlatiladigan eng muhim iqtisodiy resurslar hisoblanadi. Bular metal, neft, ko'mir, gaz, yog'och, bug'doy, paxta kabi tovarlar bo'lib, ular narxining o'zgarishi butun narxlar nisbatini o'zgartiradi.

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyutsion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan [3,4].

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va xarakteriga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi. Masalan, AQSHda davlatning xususiy

monopoliyalar faoliyatini cheklashga qaratilgan tadbirlari 1980 yilda trestlarga qarshi qabul qilingan qonunda (“Sherman qonuni”) o‘z ifodasini topadi. Monopoliyalarga qarshi qonunchilik va uni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan chora-tadbirlari boshqa mamlakatlarda ham sharoit taqozo etgan shakllarda amal qiladi [6].

Buyruqli iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog‘lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy subyektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi.

O‘zbekistonda davlatning raqobatchilik muhitini shakllantirishga qaratilgan siyosatida xususiylashtirish, davlat mulki hisobidan mulkchilikning boshqa shakllarini vujudga keltirish asosiy o‘rin tutadi. Xususiylashtirish natijasida, birinchidan, mulk o‘z egalari qo‘lga topshirilsa, ikkinchidan, ko‘p ukladli iqtisodiyot va raqobatchilik muhitini vujudga keltiradi.

Shunday qilib, O‘zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo‘li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo‘jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o‘tishdir. Bu yerda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarining paydo bo‘lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas‘uliyat asosida o‘z manfaatiga ega bo‘lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo‘jalik subyektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29 dekabrda Oliy Majlisga va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. <https://president.uz/uz/lists/view/4056>.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 18 yanvardagi «2022 -2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60 sonli farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>.
3. Saidov M.S. Tabiiy monopol tashkilotlarni boshqarish. Monografiya. -T: «Iqtisodiyot». 2022. -248 b.
4. Saidov M.S. Antimonopoliya. Darslik. -T: «Iqtisodiyot». 2023. -323 b.
5. J.T. Askarov. Biznes huquqi. O‘quv qo‘llanma. -T.: TDYU. 2024. – 216b.
6. Ganixodjaeva N.A. Концептуальные основы исследования сущности и содержания института «Естественная монополия»./“Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnal №4. Iyul-avgust, 2017 y.